

Izvaninstitucionalno medijsko opismenjavanje u Hrvatskom filmskom savezu

Palošika, Lorena

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Teacher Education / Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:147:522488>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-19**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb Faculty of Teacher Education -
Digital repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA UČITELJSKE STUDIJE

Lorena Palošika

**IZVANINSTITUCIONALNO MEDIJSKO
OPISMENJAVANJE U HRVATSKOM FILMSKOM
SAVEZU**

Diplomski rad

Zagreb, rujan 2022.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
UČITELJSKI FAKULTET
ODSJEK ZA UČITELJSKE STUDIJE

Lorena Palošika

**IZVANINSTITUCIONALNO MEDIJSKO
OPISMENJAVANJE U HRVATSKOM FILMSKOM
SAVEZU**

Diplomski rad

**Mentorice:
Astrid Nox, pred.
izv. prof. dr. sc. Marina Gabelica**

Zagreb, rujan 2022.

SAŽETAK

Svakodnevno smo izloženi različitim medijskim sadržajima, no obrazovni sustav Republike Hrvatske još nije uočio potrebu za medijskim opismenjavanjem te su sadržaji medijske pismenosti u nastavnim planovima i programima slabo zastupljeni. Osim što je medijsko opismenjavanje potrebno kako bi djeca razumjela medijske poruke, ono je temelj stjecanja cjeloživotnih kompetencija.

Hrvatski filmski savez prepoznao je potrebu za medijskim obrazovanjem dvadesetih godina prošlog stoljeća. Osnovan je zbog rastućeg interesa društva za kino-amaterstvom, s ciljem da educira i promiče filmsku edukaciju. Zato je Savez organizator obrazovnih i revijskih programa namijenjenih djeci, odgojiteljima, učiteljima, profesorima, voditeljima kino-klubova i svima zainteresiranima za filmsko i medijsko opismenjavanje. Obrazovni programi koje Hrvatski filmski savez organizira su Škola medijske kulture, Filmske radionice za djecu i mladež i Filmska naSTAVa @ kino Tuškanac. Revijski programi u organizaciji Saveza namijenjeni učenicima i edukatorima su Revija hrvatskog filmskog stvaralaštva djece, Filmska revija mladeži i Four River Film Festival.

Cilj ovog diplomskog rada je predočiti važnost medijskog obrazovanja, ukazati na njegovu zanemarenost u obrazovanju te istaknuti ulogu Hrvatskog filmskog saveza koji svojim radom filmski i medijski obrazuje djecu, edukatore i sve zainteresirane za takva znanja. Odgoj medijski pismene djece počinje od medijski obrazovanih odgojitelja, učitelja i profesora.

Ključne riječi: medijska pismenost, izvaninstitucionalno obrazovanje, Hrvatski filmski savez

SUMMARY

Every day, we are surrounded by different media content. However, the educational system in Croatia still has not recognized the need for media literacy and there is a lack of media in education. The role of media literacy is to teach children to understand media, as this is key competence for lifelong learning.

Croatian Film Association recognized the need for teaching media literacy in the 1920s. It was founded because the amateur film movement was emerging. The goal of the association is to educate and promote film education. For this reason, the Croatian Film Association organizes educational programs and festivals for children, kindergarten teachers, primary and secondary teachers, professors, and everyone interested in media education. Educational programs are School of Media Culture “dr. Ante Peterlić”, Film workshops for children and youth and Film EDUcation @ cinema Tuškanac. Festivals for children and educators are the Croatian Children's Film Festival, Youth Film Festival, and Four River Film Festival.

This thesis aims to present the importance of media literacy, its neglect in the educational system in Croatia, and the role of the Croatian Film Association which provides film and media education for children, educators, and everyone interested in media. The nurture of media-literate children starts by educating kindergarten teachers, primary and secondary teachers, and professors.

Key words: media literacy, non-institutional education, Croatian film association

SADRŽAJ

1. UVOD	6
2. MEDIJSKA PISMENOST	8
2.1. <i>Medijska ili filmska pismenost?</i>	9
2.2. <i>Utjecaj medija</i>	10
2.3. <i>Važnost medijskog opismenjavanja</i>	12
2.4. <i>Povijesni pregled</i>	13
2.5. <i>Medijska pismenost u Hrvatskoj danas</i>	15
3. HRVATSKI FILMSKI SAVEZ.....	18
3.1. <i>Povijest Hrvatskog filmskog saveza</i>	18
3.2. <i>Škola medijske kulture „dr. Ante Peterlić“</i>	19
3.3. <i>Filmske radionice za djecu i mladež</i>	22
3.4. <i>Revija hrvatskog filmskog stvaralaštva djece</i>	24
3.5. <i>Filmska revija mladeži i Four River Film Festival</i>	25
3.6. <i>Filmska naSTAVa</i>	25
4. ZAKLJUČAK	27
LITERATURA.....	29

1. UVOD

Djeca već u ranoj dobi provode vrijeme *ispred ekrana*. Koriste pametne telefone, tablete i računala kako bi gledala animirane filmove ili video isječke, koristila društvene mreže i aplikacije kako bi komunicirala s drugim korisnicima.

Izloženost novim, a zatim i digitalnim medijima počela je još prošlog stoljeća kada tzv. mali ekrani postaju dio svakog kućanstva. Danas, osim televizora, kućanstva posjeduju i računala, a gotovo da nema osobe koja ne posjeduje pametni telefon. Za korištenje i razumijevanje novoga, potrebna je edukacija. Zato, u kontekstu savladavanja novih oblika medija i komunikacija, postoje programi medijske pismenosti koji educiraju o korištenju tehnologija te razvijaju analitičko i kritičko mišljenje. Važno je razlikovati medijsku pismenost od filmske pismenosti. Filmska pismenost ima zadatak osposobiti za analitičko gledanje i analizu filmova i kao takva može se smatrati važnim (pred)korakom za stjecanje nekih sposobnosti, znanja i vještina koje su potrebne za razvoj medijske pismenosti. U sklopu nastavnog područja – nekoć znanog kao Medijska kultura, a danas – Kultura i mediji, filmska pismenost ima značajnu ulogu, ali se ta znanja dodatno nadograđuju onima vezanima i uz ostale medije, od radija i televizije, pa sve do videoigara i dr.

Osamdesetih godina prošloga stoljeća naglašavala se potreba za uvođenjem nastavnog predmeta kojem bi glavna zadaća bilo poučavanje o medijima kroz teoriju, i još važnije, praksu. Već tada je prepoznata važnost takvog nastavnog sadržaja za budućnost. Od tada je tehnologija doživjela velik napredak i postala sastavnim dijelom života ljudi svih dobnih skupina; štoviše, danas kažemo da živimo u digitalnom dobu. No, obrazovni sustav još uvijek nije prepoznao veliku važnost medijske pismenosti. Neki su sadržaji obuhvaćeni kurikulumom, ali nedovoljno. U osnovnim školama provedba razvoja medijske pismenosti predviđena je kroz nastavni predmet Hrvatski jezik, i to u manjem opsegu, te kroz predmet Informatike.

Kako bi postojalo kvalitetno medijsko obrazovanje djece vrtićke dobi i učenika osnovnih, ali i srednjih škola, potrebno je educirati one koji će ga kvalitetno provoditi – odgajatelje, učitelje i profesore. Na učiteljskim fakultetima postoje kolegiji kojima je cilj medijsko obrazovanje, no nakon završetka studija i ulaskom u učionice, odgajatelji, učitelji i profesori koji prenose stečena teorijska i praktična znanja o medijima su u manjini.

Hrvatski filmski savez prepoznao je potrebu za medijskim opismenjavanjem. Radionice, programi i revije Hrvatskog filmskog saveza dio su izvaninstitucionalnog obrazovanja i tako doprinose stvaranju medijski pismenih edukatora, učenika i zaljubljenika u medije. U ovome radu navedeni su primjeri dobre prakse koji su rezultat medijskog opismenjavanja na edukativnim programima, radionicama i revijama Hrvatskog filmskog saveza.

2. MEDIJSKA PISMENOST

Medij, latinski *medium* označava sredinu, sredstvo (Hrvatska enciklopedija). Mediji su sredstva koja nam služe za prijenos informacija, što znači da ovaj termin obuhvaća i osnovna sredstva komunikacije kao što su govor ili jezik, ali i masmedije poput televizije ili radija. Masmediji su dio svakodnevice i život bez njih je gotovo nezamisliv. Malobrojna su kućanstva koja ne posjeduju televizor i računalo, kao što je i malo ljudi koji ne posjeduju pametni telefon. U tu skupinu vlasnika pametnog telefona spadaju i djeca, čak i djeca nižih razreda osnovne škole. Očigledno je da su masovni mediji postali neizostavan dio komunikacije i zauzeli su svoje mjesto u slobodnom vremenu odraslih, ali i djece. Zato je medijska pismenost nova važna vještina ovog stoljeća. Uža definicija pismenosti prema Hrvatskoj enciklopediji leksikografskog zavoda Miroslav Krleža je da je pismenost vještina čitanja i pisanja. No razvojem znanosti i tehnologija, pismenost je dobila nove dimenzije, jedna od njih upravo je medijska pismenost koja

prema široko prihvaćenoj definiciji, uključuje sposobnosti pristupa, analize, vrednovanja i stvaranja medijskih poruka u različitim oblicima. Ove četiri komponente definicije upućuju na prirodnu povezanost medijske pismenosti s pitanjima tehnološkog pristupa medijskom sadržaju; važnost kritičkih vještina, odnosno vještina analiziranja i vrednovanja, nužnih za interpretiranje i razumijevanje medijskih sadržaja; i komplementarnost iskustva proizvodnje i stvaranja sadržaja kao alata za učenje kako bi se povećale bitne kritičke sposobnosti. (Medijska pismenost)

Različite oblike medijskih poruka primamo preko pametnih telefona, tableta, televizije, računala, radija, časopisa i novina, odnosno preko videa, glazbenog videospota, videoigre, filma, televizijskih reportaža, glazbe, časopisa, stripa i drugih medijskih formi. Tako se i djeca koja još ne znaju čitati susreću s medijskim porukama. Medijski edukatori naveli su ideje o tome što sve osvještavamo primanjem medijskih poruka kako bismo ih mogli lakše i bolje tumačiti (Žderić, 2009). Počinju idejom o konstrukciji koju sve medijske poruke imaju što je rezultat promišljenog rada više ljudi. To dovodi do činjenice da medijsku poruku čitamo različito iako se radi o istom sadržaju koji je različito konstruiran. Sljedeća ideja je da je kreativni jezik dio svake medijske poruke. Poznavanje glavnih sastavnica medijskih sadržaja omogućuje bolje razumijevanje poruke i osigurava manju šansu za manipulacijom preko medijskih poruka. Izrada vlastitog medijskog sadržaja najbolji je način učenja tih glavnih sastavnica. Treća ideja je da dob, spol i iskustvo određuju kako doživljavamo medijske poruke, odnosno da navedeni čimbenici utječu na činjenicu da različiti ljudi istu medijsku poruku

doživljavaju drugačije jer svemu što gledamo ponekad i nesvjesno pridajemo značenje. Četvrta ideja upozorava da najčešće medijskim porukama nije cilj zabava, već financijski profit. Posljednja ideja koju edukatori o medijima navode je postojanje podteksta kojeg kreator medijske poruke implementira kako bi istaknuo nešto što mu je bitno. Iz ovih ideja proizlaze i pitanja koja valja postaviti kako bi se o medijskom sadržaju moglo dublje promisliti:

1. Tko kreira poruke i kome se šalju?
2. Koje su tehnike primijenjene da bi privukle moju pozornost?
3. Koji su stil, vrijednosti i pogledi predstavljeni porukama?
4. Kako različiti ljudi mogu razumjeti poruke različito od mene?
5. Što je propušteno u poruci? (Žderić, 2009)

Takvo postavljanje pitanja o medijskim sadržajima približava i olakšava razumijevanje medijskih poruka.

2.1. Medijska ili filmska pismenost?

Razvojem tehnologije film je postao dostupan širim masama što je doprinijelo nastanku novih izričaja u filmskoj umjetnosti, ali je izazvalo i negativne implikacije u vidu nastanka nekvalitetnih uradaka. Naime, razvoj tehnologije označava i veću dostupnost širim masama što dovodi do nastanka uradaka čiji autori nisu stekli filmsko obrazovanje. Isto tako, u digitalno doba došlo je do masovnog stvaranja kratkih videa dostupnih svima, zato su „granice između filmskih i video formi vrlo nejasne, fluentne i propusnije, a kreativnost filmskog izričaja nije nužno ograničena tradicionalnim pristupom filmskoj produkciji“ (Prugovečki, 2020: 11).

Važno je naglasiti razliku između filmske i medijske pismenosti. Ponekad se filmska pismenost nepravredno svrstava kao segment medijske pismenosti. Film je umjetničko djelo, ima kulturnu funkciju, i kao takvog ga treba proučavati kroz njegov jezik i specifična obilježja. Iako je nekada film imao obilježja informiranja, on nije ni vijest ni informacija i kao takvog ga ne možemo analizirati (Đorđić, 2021: 32). Također Đorđić (2021), za to navodi primjer iz publikacije *Kako prepoznati dezinformacije i lažne vijesti* (Ciboci, Kanižaj i Labaš, 2018) gdje je ponuđen kratkometražni lažni dokumentarac *Sindrom 17* uz zadatke i pitanja za učenike koji su usmjereni na to da film analiziraju kao dezinformaciju. Nastao na radionici za dokumentarni film Škole medijske kulture „dr. Ante Peterlić“ *Sindrom 17*, „lažni“ dokumentarac (engl.

Mockumentary) i dalje je filmsko djelo – dokumentarac, te ga kao takvog treba proučavati. Analiza filma kao informacije ili dezinformacije proizlazi iz medijske pismenosti, koja je definirana kao sposobnost primanja poruka u različitim oblicima. Ulogu poruke medij ima ako ga sagledavamo iz pozicije komunikologije (Đorđić, 2021: 28).

Film ne treba gledati isključivo kroz njegovu etičku vrijednost. Kao što u nastavi Hrvatskog jezika naglasak nije na preispitivanju negativnog utjecaja događaja koje smatramo moralno neispravnima, već na njihovoj kulturološkoj vrijednosti i zakonitostima književnog oblikovanja, tako treba biti i sa proučavanjem filmskih djela (Đorđić, 2021: 35). Ipak, podrazumijeva se da ćemo i književna djela i filmske uratke prilagoditi dobi i stupnju razvoja djece. Film možemo promatrati kroz filmski jezik, pokrete kamere, filmski rod, žanr i vrstu, i ostale sastavnice. Filmska pismenost je

sposobnost razumijevanja, analize i interpretacije filmskog jezika i specifičnih obilježja filma i medija (na razini oblika filmskog zapisa te na razini cjeline filmskog djela), kinematografije kao kulturne, socijalne i komunikacijske činjenice te drugih pojmova i fenomena koji su predmet proučavanja filmološke znanosti općenito. (Medijska pismenost)

Neki filmski stručnjaci u svojim tekstovima definiraju film pomoću izraza *medij*; tako Težak (2002: 11) navodi da je „film *medij* ozvučene ili neozvučene slike u pokretu“, a Mikić (2001: 10) koristi izraz „filmski *medij*“. No to ne daje za pravo da filmsku pismenost izjednačavamo s medijskom pismošću jer u navedenim primjerima *medij* označava oblik filmskog zapisa.

Medijski educirati znači osvijestiti o medijskim strukturama i njihovom djelovanju u društvu, potaknuti savjesno i svrhovito sudjelovanje u društvenim interakcijama. Filmski educirati znači opismeniti učenike da znaju kritički analizirati film kao umjetničko djelo.

2.2. Utjecaj medija

Genner i Süß (2017) spominju da mediji imaju snažan utjecaj na oblikovanje pojedinca i razvoj njegova procesa socijalizacije. Kao čimbenike socijalizacije koji utječu na oblikovanje normi i vrijednosti navode obitelj, školu, vršnjake, religiju, etničko porijeklo, posao, političku klimu i medije. Dob pojedinca, iskustva i osobnost određuju kako će koji čimbenik utjecati na socijalizaciju. Iako je socijalizacija cjeloživotan proces, posebno su bitni utjecaji u djetinjstvu i mladosti. Genner i Süß (2017) navode da kultura ima utjecaj na korištenje medija, ali i da mediji imaju utjecaj na kulturu, odnosno navike. Vidljivo je koliko su mediji prisutni kod svih

generacija i na raznim mjestima jer ih pronalazimo u staračkim domovima, školama, i u dječjim sobama. No i dalje, najveći utjecaj mediji imaju upravo na djecu i mlade jer oni nisu pasivni promatrači, kako ni svijeta oko sebe, tako ni medija. Oni sazrijevaju na temelju svoje okoline koja obuhvaća i medije. Isto tako, mediji utječu i na oblikovanje osobnosti pojedinca.

Prema O'Keefe i Clarke-Pearson (2011) djeci je korištenje medija postala rutina koja ima pozitivne učinke na njihovu socijalizaciju te komunikacijske i tehnološke vještine. No, negativni učinci ove rutine prisutni su u emocionalnom razvoju djece. Djeca i mladi još uče o svojim emocijama i kako ih kontrolirati. Učestalo korištenje društvenih mreža i objavljivanje na istima, igranje igrica i dopisivanje aplikacijama za komunikaciju može prouzročiti negativna iskustva, primjerice cyberbullying (cyber nasilje). Cyberbullying je ponašanje

koje se ponavlja s namjerom zastrašivanja i/ili sramoćenja osobe. Kao primjere ove vrste zlostavljanja možemo navesti:

- širenje laži ili objavljivanje fotografija koje za cilj ima osramotiti nekoga na društvenim mrežama,
- slanje povrjeđujućih poruka ili prijetnji putem platformi za dopisivanje,
- lažno predstavljanje i slanje neugodnih poruka u ime druge osobe. (UNICEF, 2020)

O'Keefe i Clarke-Pearson (2011) napominju da cyberbullying može imati poguban utjecaj na djecu i mlade koji su žrtve takvog nasilja. Autori upozoravaju da rizik korištenja interneta predstavlja i dijeljenje previše svojih ili tuđih osobnih informacija ili čak dijeljenja ikakvih osobnih informacija te objavljivanje lažnih informacija o sebi ili o drugima.

„Mediji su, među najvažnijim i najmoćnijim postignućima čovjeka postmoderne, mijenjaju svijet, mogu to činiti nabolje, i nagore.“ (Burić, 2008). Okruženi smo medijima i informacijama i iako ih je nemoguće prešutjeti ipak postoje neki sadržaji kojima nije mjesto na naslovnica, ili čak uopće u svima dostupnim dnevnim novinama i magazinima. Primjer za to su izvješćivanja o samoubojstvima djece i mladih, od kojih se radi „neukusan medijski cirkus“ (ibid.). Mediji imaju velik utjecaj na djecu i mlade, na njihovo ponašanje i poimanje svijeta i ljudi. Oni u medijima pronalaze junake, idole, one s kojima se poistovjećuju. Učitelji i profesori trebaju utjecati na zdrav odnos djece i mladih s medijima.

Prije pojave pametnih telefona djeca su bila okružena medijskim sadržajima televizije, koliko onima namijenjenima baš za njih, poput animiranih filmova i slično, toliko i onim medijskim sadržajima koje su njihovi roditelji i ostali ukućani pratili na televiziji. Od tuda se kod male djece pojavio i interes za sadržaje koji im nije namijenjen. U tinejdžerskoj dobi opada interes za televizijom zbog porasta buntovničkog ponašanja prema odraslima i porasta interesa za identifikaciju s vršnjacima (Žderić, 2009). U današnje tzv. digitalno doba, interes za pametne telefone i medijske sadržaje koje nudi određen je okolinom i odgojnim mjerama roditelja. Žderić (2009) navodi da utjecaj televizije osim negativnih učinaka na djecu, ima i pozitivne učinke jer televizija informira, obrazuje i potiče izražavanje. Pozitivni učinci najviše su izraženi kada su i medijski sadržaji kvalitetni. Mediji mogu imati velik utjecaj na maštu i kreativno izražavanje djece. Uz usmjereno korištenje medija, djeca i mladi mogu stvarati medijske sadržaje i tako izražavati svoje misli i osjećaje.

2.3. Važnost medijskog opismenjavanja

Važnost medijskog opismenjavanja od najranije dobi prepoznaju i stručnjaci čije je mišljenje da početak korištenja medija iziskuje i početak medijskog obrazovanja. Dakle, ono je potrebno od vrlo rane dobi djece (Ciboci et al., 2020). Djeca najranije dobi tek upoznaju svijet oko sebe, a u ovo digitalno doba on je prepun informacija koje oni još ne shvaćaju. Kako bi djeca znala koristiti medije i mogla bolje shvaćati medijske poruke i sadržaje, potrebno je implementirati medijsko opismenjavanje u obrazovanje i odgoj od najmlađe dobi.

Filmska umjetnost je karakteristična jer objedinjuje druge umjetnosti, dramu, književnost i glazbu. Kao takav, film utječe na veći broj osjetila nego druge umjetnosti i zahtijeva više koncentracije. Upravo je zato potrebno filmu posvetiti više pozornosti u obrazovanju i odrediti koliko utječe na djecu i mlade te koliki ima utjecaj na razvoj odgovornih mladih osoba koji su aktivni u suvremenom društvu (Dunatov, 2016). Film uči o kulturi strane ili vlastite zemlje, o povijesti, o raznim kulturama i običajima naroda. Pomaže nam da vidimo, čujemo, ali i da se poistovjetimo s nečim što je drugačije od onoga što već poznajemo. Također, utječe na to kako će se ukus djece i mladih oblikovati, a tako i njihove osobine zato „za film treba odgajati“ (Mikić, 2001).

Težak (2002) sagledava film kroz osebnost i djelotvornost njegovih društvenih funkcija. Film približava znanost svima i to mnogo jasnije nego informacije koje su govorene ili pisane. Kod informacijskih funkcija filma navodi povezanost korištenja tehnologije, primjerice

kamere, računala i kinoprojektora s tehnologijom sličnog principa, primjerice mikroskopa, teleskopa. Spominje i važnost filma kao industrije jer zapošljava velik broj ljudi, od onih koji direktno rade na filmu, do onih koji su uključeni neposredno. A valja imati na umu da je film i umjetnost čije postojanje nas čini duhovno bogatijima i nudi nam nove svjetove.

Svrhovito korištenje medija potiče kreativnost i pobuđuje maštu djece i mladih. Mediji nam olakšavaju razumijevanje drugih i poistovjećivanje s tuđim emocijama. Kao takve, medije treba koristiti u nastavi ne samo teorijski, već i praktično jer kako Težak spominje „da bi našli život ispunjen smislom, djeca trebaju osjećaj da mogu ovaj svijet sustvarati.“ (Težak, 2002).

2.4. Povijesni pregled

Povijesni pregled medijskog opismenjavanja u hrvatskom obrazovanju sagledat ćemo kroz filmsko obrazovanje. Da Hrvatska nije kasnila za svijetom u prikazivanju pokretnih slika pojašnjava Škrabalo (2008) i navodi datum prve takve projekcije koja se dogodila deset mjeseci nakon praizvedbe u Parizu, 8. listopada 1896. u Zagrebu. Daljnji razvoj kinematografije u Hrvatskoj nije bio tako sinkroniziran s ostatkom svijeta u vidu stvaranja pokretnih slika, no projekcija nije nedostajalo. Zahvaljujući umjetničko-znanstvenom kazalištu Uranija koje je 1900. osnovao Izidor Kršnjavi u Zagrebu, održavana su predavanja i projekcije filmova osim u Zagrebu, i u Karlovcu, Sušaku i drugdje, s ciljem promicanja znanosti (Majcen, 2001 i Kosanović, 1985 prema Đorđić, 2021). U Uraniju su bili dobrodošli osnovnoškolci u pratnji učitelja, srednjoškolci te učitelji i nastavnici kojima je bilo dopušteno držati predavanja (Majcen, 1997 prema Đorđić, 2021). No, nedugo nakon takvog promicanja filmske edukacije, u svijetu, a tako i u Hrvatskoj dolazi do cenzure odnosno zabrane posjećivanja kinoprojekcija za djecu i mlade. Iako su mišljenja o utjecaju filma na mlade bila podijeljena, 1917. osnovano je Prvo hrvatsko kinematografsko poduzeće Croatia koje iste godine producira prvi hrvatski film *Brcko u Zagrebu*. I dalje pod zabranom, utjecaj filma u svijetu nakon Prvog svjetskog rata ipak dobiva više pozitivnih komentara i počinje biti istraživana njegova odgojno obrazovna svrha (Đorđić, 2021: 75). A u Hrvatskoj se osniva „posebni dječji kinematograf“ (Majcen, 2001: 50 prema Đorđić, 2021: 75).

Veliku ulogu u razvoju hrvatskoga filma odigrala je Škola narodnog zdravlja koju je osnovao dr. Andrija Štampar. Uloga škola bila je promicanje preventivne medicine i poučavanje pučanstva o zdravlju. Za to je korišten film koji su upravo tako upoznali i stanovnici zabačenih sela (Škrabalo, 2008: 22-23). Tih godina inicijativom Ravnateljstva kraljevske trgovačke

akademije u Zagrebu, dolazi do sastajanja ravnatelja srednjih škola u Zagrebu s ciljem osnivanja školskog kinematografa u suradnji s Crvenim križem. Tada i neke hrvatske škole dobivaju kinoprojektore.

Početak tridesetih godina prošlog stoljeća donesen je Pravilnik o cenzuri filmova koji uvodi cenzuru za mlade od šesnaest godina (Đorđić, 2021: 76-77). 1940. objavljen je članak koji navodi rezultate istraživanja dječje recepcije filma: djeci su najdraži tzv. zabavni filmovi, vole ići u kino s roditeljima, a školsko kino im nije toliko drago. Sljedeće godine dolazi do organizacije kinematografije u Hrvatskoj (Đorđić, 2021: 78). Krajem četrdesetih godina prošlog stoljeća dolazi do osnivanja poduzeća namijenjenog obrazovnom filmu, a kasnije i produkciji školskog filma.

Desetljeće kasnije osnovana je srednja škola Kinotehnikum na kojoj su se usavršavali budući filmski djelatnici. Film ulazi i u pedagošku literaturu gdje se navodi kao nastavno sredstvo, a nekoliko godina kasnije film se spominje kao poticaj za aktivnost djece u nastavi. Tih godina napokon se počinje spominjati umjetnička vrijednost koju film ima i na koju treba obratiti pozornost. Veliku važnost za hrvatski obrazovni film ima Zora film jer je među ostalim, u njegovoj produkciji nastao igrani film *Izgubljena olovka* koji je jedan od uvaženijih filmova rane hrvatske kinematografije za djecu (Đorđić, 2021: 79-81).

Tekst Stjepka Težaka, *Film kao predmet proučavanja u nastavi materinskog jezika*, objavljen 1958. godine u *Pedagoškom radu* prvi put spominje film kao nastavni sadržaj, a ne kao nastavno sredstvo i zato ga „možemo smatrati početkom hrvatske školske filmske edukacije“ (Đorđić, 2021: 83). Vidljivo je da je već tih godina prepoznata vrijednost filma kao umjetničkog djela jer se javlja svijest da film nije samo koristan kao alat već i kao samostalan predmet proučavanja.

Ljerka Smrček osnovala je 1955. godine u Zagrebu prvi dječji filmski klub, a Mirko Lauš 1957. godine u Pitomači osniva kino-klub za djecu i odrasle koji 1964. dobiva ime *Slavica* (Hrvatski filmski savez). Dječji kino-klubovi postaju međunarodno poznati jer postižu uspjehe. Tekst Stjepka Težaka, *Film kao predmet proučavanja u nastavi materinskog jezika*, objavljen 1958. godine u *Pedagoškom radu* prvi put spominje film kao nastavni sadržaj, ne kao nastavno sredstvo i zato ga „možemo smatrati početkom hrvatske školske filmske edukacije“ (Đorđić, 2021: 83). Sljedeće godine Miroslav Vrabec objavio je prvi metodički priručnik o metodiци filmske edukacije, *Filmska umetnost i škola*, a godinu poslije novi nastavni plan i program nastave Hrvatskog jezika dobiva novo nastavno područje Film i radio (Đorđić, 2021: 83).

Sedamdesete godine važne su za hrvatsku kinematografiju jer su tada nastala dva vrhunska filma za djecu: *Vuk samotnjak* (1972) Obrada Gluščevića i *Vlak u snijegu* (1976) Mate Relje

(Škrabalo, 2008: 66). Valja spomenuti i Branka Bauera kojeg Škrabalo (2008) naziva pionikom 'dječjeg filma', a koji je režirao pustolovne filmove za djecu i u kojima nema prenaplašenih pedagoških poruka. 1975. godine Edo Lukman osniva u Čakovcu dječju filmsku skupinu Školu animiranog filma (ŠAF) (Škrabalo, 2008:67). 1972. novim nastavnim planom i programom propisano je u nastavno područje Film (do tada Filmska kultura) materinjeg jezika koji tada dobiva više pažnje. Bitno je spomenuti i da se naglašava važnost gledanja i analize filmova, jer se tako najbolje uči o filmu, a ne razgovorom i učenjem o filmovima. (Đorđić, 2021: 106-107).

Sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća u porastu je izdavačka djelatnost usmjerena filmskom opismenjavanju učitelja, nastavnika, edukatora, ali i učenika. Od 1978. do 1988. godine Filmoteka 16 objavljuje deset priručnika *Metodičke osnove za primjenu filma u nastavi* kojima je svrha bila pomoći nastavnicima ostvariti nastavu filma koja je tada bila dijelom predmeta Hrvatski jezik u osnovnoj školi, dok su implementaciju nastave filma u srednje škole tek najavljivali (ibid.). Tih godina Filmoteka 16 u istu svrhu objavila je i *Zbornik radova Ljetna filmske škole (1965 – 1978)*, a 1980. godine skupina autora objavljuje priručnik *Osnove filmske kulture* namijenjen učenicima viših razreda osnovne škole i srednjoškolcima u prvom i drugom razredu (ibid.). Dvije godine kasnije usvajanjem novog nastavnog programa film postaje jednom od sastavnica nastave područja jezika i umjetnosti u svim razredima osnovne škole, i u prvom, drugom i trećem razredu srednje škole (ibid.).

Filmsku pismenost devedesetih godina dvadesetog stoljeća obilježilo je izdavanje knjige *Metodika nastave filma* Stjepka Težaka i nastavni plan i program koji izdvaja film od nastavnog područja književnosti (ibid.).

Đorđić (2021) spominje da Medijska kultura, koja postaje predmetnom sastavnicom Hrvatskog jezika zbog donošenja novog nastavnog plana i programa 2006. dobiva zadaće koje nisu ostvarive u određenoj satnici i unutar jednog nastavnog predmeta uz ostale sastavnice koje je potrebno ostvariti predmetom Hrvatskog jezika.

2.5. Medijska pismenost u Hrvatskoj danas

Nacionalno istraživanje o sigurnosti djece na internetu: HR Kids Online je istraživanje koje provedeno u Hrvatskoj kao dio međunarodnog projekta EU (Global) Kids Online. Sudionici projekta bila su djeca starosti od 9 do 17 godina i njihovi roditelji. Ukupan broj djece koja su sudjelovala u provedbi istraživanja je 1.017. Cilj ovog projekta je istražiti kakav odnos djeca imaju s internetom, a svrha mu je utjecati na obrazovne politiku i osvijestiti pozitivne i negativne čimbenike koje provođenje vremena na internetu ima ne djecu (Ciboci et al., 2020).

Prema Nacionalnom istraživanju o sigurnosti djece na internetu: HR Kids Online (2020) „svako treće dijete u dobi od 9 do 17 godina svakodnevno ili gotovo svakodnevno nauči nešto novo pretražujući internet te koristi internet za pisanje domaće zadaće.“ No isto istraživanje pokazalo je da djeca te dobi ne koriste internet dovoljno u edukativne svrhe. Kako bi se to promijenilo, i kako bi uspješno dolazili do istinitih informacija na internetu, djecu je potrebno podučiti kako koristiti internet, te im ponuditi internetske stranice i aplikacije koje su svrsishodne za njihov stupanj obrazovanja. Uloga učitelja ovdje je vrlo bitna, a u slučaju Hrvatske prema istom istraživanju rezultati su nepovoljni jer

svako treće dijete istaknulo je da učitelji nikada ili gotovo nikada nisu razgovarali s njima o tome što rade na internetu niti što bi učinili kada bi ih nešto uznemirilo na internetu, niti su im pomogli kada im je na internetu nešto bilo teško napraviti ili pomoći. (Ciboci et al., 2020)

Djeca su svakodnevno okružena medijskim sadržajima i alatima, a kvaliteta internetske veze, utjecaj obitelji i vršnjaka, kao i medijska pismenost utječu na njihovu uporabu. Nacionalno istraživanje o sigurnosti djece na internetu: HR Kids Online (2020) rezultiralo je zabrinjavajućim podacima o sposobnostima kritičkog razmišljanja djece i mladih jer tek 39,7% djece je upoznato s postavkama privatnosti, a tek 40% djece samostalno zna urediti ili kreirati internetsku stranicu. Takvim rezultatima ni roditelji nisu zadovoljni, što pokazuje i istraživanje. Naime:

svaki četvrti roditelj je uglavnom ili u potpunosti nezadovoljan s uključenošću informatičke pismenosti u nastavni plan i program te s načinom na koji učitelji sudjeluju i informatičkom opismenjavanju djece i ulogom koju imaju kada je u pitanju sigurnost djece na internetu. (Ciboci et al., 2020)

Shodno tome, roditelji prepoznaju potrebu za uvođenjem posebnog predmeta kojim bi se učenike medijski opismenjivalo, ali većina se ne slaže sa stručnjacima oko početka takvog obrazovanja. Većina roditelja nije za uvođenje predmeta medijske pismenosti već u vrtiću, ali zato uglavnom smatraju da je taj predmet prikladan za razrednu nastavu. Dok je stav stručnjaka da početak korištenja medija, koji u novije vrijeme počinje od najranije dobi djece, iziskuje i početak medijskog opismenjavanja.

Potreba za predmetom medijske pismenosti kao samostalnim predmetom spominje se već dugo godina. 2001. godine Mikić spominje da medij „mora postati sastavni dio nastavnog programa budućnosti“ (Mikić, 2001). Od tada su prošla dva desetljeća, dogodio se napredak tehnologije, nastali su novi oblici digitalnih sadržaja, no medij, kao ni medijska pismenost još

uvijek nisu dovoljno uključeni u nastavni plan i program. Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obavezno i srednjoškolsko obrazovanje iz 2011. godine spominje Medijsku kulturu kao jednu od opcija za fakultativni predmet i to tek u srednjoškolskom obrazovanju. Kao potreban sadržaj medijska kultura još se u kurikulumu, ovoga puta u okviru i osnovnoškolskog obrazovanja, spominje u jezično-komunikacijskom području koje je jedno od odgojno-obrazovnih područja. Dalje se u ciljevima područja pojašnjava da je cilj razumijevanje medijskih jezika te njegovo uspješno korištenje u komunikaciji i učenju. Informatika je obavezan predmet u 5. i 6. razredu, izborni predmet je u 7. i 8. razredu osnovnoškolskog obrazovanja, dok školske godine 2020./2021. postaje izborni predmet za 1., 2., 3. i 4. razred osnovnoškolskog obrazovanja. Nastava informatike obuhvaća učenje rukovanja alatima i usvajanja znanja o digitalnim sadržajima koji su potrebni za stvaranje medijskih sadržaja.

Da medijska pismenost postane dijelom osnovnoškolskog kurikula, potrebno je educirati učitelje i na učiteljskim fakultetima.

Film se najčešće koristi kao nastavno sredstvo, ali ne i kao nastavni sadržaj. To je nešto što zahtjeva promjenu u obrazovanju jer „gledati filmove je lako, no razumjeti filmski medij ipak je nešto teže.“ (Mikić, 2001). Prva promjena koja je potrebna je edukacija odgojitelja, učitelja i profesora koji će svoja medijska znanja moći prenositi na učenike.

3. HRVATSKI FILMSKI SAVEZ

3.1. Povijest Hrvatskog filmskog saveza

Hrvatski filmski savez okuplja neprofесиjske filmske i video udruge te zato ima status krovne udruge. Osnivač je Maksimilijan Paspas, koji je potaknut uzdizanjem kinoamaterskog pokreta 1928. godine u Fotoklubu Zagreb osnovao kinosekciju čiji su članovi bili uglavnom oni koji su si mogli priuštiti tehniku. Nakon nastupanja s amaterskim filmovima na međunarodnim natjecanjima, a potom i organiziranja prvog javnog natječaja amaterskog filma i međunarodne priredbe amaterskog filma, 1935. Kinosekcija se osamostaljuje i kao samostalni klub preuzima ime Kinoklub Zagreb. To je i godina kada počinje i edukacija u vidu predavanja o novim tehnikama, tehničkim problemima, ali i o temama o umjetnosti (Hrvatski filmski savez).

Već 1936., samo osam godina nakon osnivanja, Oktavijan Miletić i Maksimilijan Paspas kao članovi kinokluba bivaju sudionicima Biennala kinematografske umjetnosti u Veneciji. U tom razdoblju u Zagrebu je osnovan još jedan filmski klub, Amatersko filmsko društvo Romanija. Osim Zagreba, filmski entuzijasti počinju djelovati i u drugim hrvatskim gradovima: Rijeci, Splitu, Karlovcu, Virovitici. To je vrijeme i kada Maksimilijan Paspas i Oktavijan Miletić bivaju nagrađivani za svoje radove u brojnim europskim gradovima.

Drugi svjetski rat prekinuo je kinoamaterske aktivnosti, no potaknuti politikom socijalističkog režima djelovanje ponovno počinje prvo u sklopu Fotosaveza Hrvatske, zatim od 1954. u sklopu Foto-kino saveza. Iste godine Kinoklub Zagreb organizira I. zagrebački festival amaterskog filma. Godina koja je uslijedila važna je za filmsko stvaralaštvo djece jer je te 1955. u Zagrebu Ljerka Smrček osnovala prvi dječji kino-klub koji uz kino-klub Slavicu iz Pitomače, kojemu je voditelj bio Mirko Lauš, postaje međunarodno poznat i niže iznimne uspjehe.

Kinoamateri koji su djelovali u sklopu Fotosaveza Hrvatske od 1963. djeluju kao samostalna organizacija pod nazivom Kinosavez Hrvatske. Svrha kinoklubova nije bilo samo stvaranje amaterskih filmova, već i edukacija novih članova kroz tečajeve i projekcije koje su bile popraćene diskusijama o pogledanim filmovima. U to doba pojavljuju se težnje k avangardi i istraživanju medija, koje jenjava 1970-ih kao i utjecaj kino-klubova. No, to ne sprječava Edu Lukmana da 1975. godine u Čakovcu osnuje Školu animiranog filma kojoj je cilj okupljanje mladih i poticanje kreativnosti kroz izradu animiranih filmova. 1980-e donose napredak tehnologije koju kinoklubovi nabavljaju te tako amaterski video zamjenjuje film.

Godine 1992. Kinosavez Hrvatske mijenja naziv u Hrvatski filmski savez. U godinama nakon Domovinskog rata, umjetnici sve više istražuju videoumjetnost i ona doživljava procvat čemu svjedoči sudjelovanje na sve većem broju filmskih revija i festivala, te pokretanju istih. Neki od njih su: Revija hrvatskog jednogminutnog filma u Požegi, Međunarodni festival novog filma i videa u Splitu, One Take Film Festival u Zagrebu, i mnoge lokalne revije i festivali. Hrvatski filmski savez postaje zaslužan za djelatnost klupske filmske scene, ali i filmske kulture koje su zanemarene nakon osamostaljenja Hrvatske. Tehnički i stručno pomaže kinoklubove i pojedince, o čemu svjedoči i sve veći broj udruga članica: samostalnih klubova i školskih kinoklubova. Savez ima organiziranu stručnu izdavačku djelatnost koja izdaje knjige filmske tematike i dva časopisa: Hrvatski filmski ljetopis i Zapis. Također, proizvodi i distribuira filmove. Djelatnost Saveza subvencionirana je od Ministarstva kulture Republike Hrvatske, Grada Zagreba i Ministarstva znanosti i obrazovanja, te temeljem podnošenja godišnjih programa na natječaje koji su subvencionirani.

3.2. Škola medijske kulture „dr. Ante Peterlić“

Izvoditelj filmske nastave „mora biti znalac, prijatelj učeniku i filmu, ličnost i stvaralac. Ne može izvoditi filmsku nastavu tko ništa ne zna o filmu ili pak zna veoma malo...” (Težak, 2001). Isto tako, mora imati znanja i o ostalim oblicima medijske pismenosti. Ta znanja odgajatelji, učitelji, profesori, voditelji kino i fotosekcija, ali i svi ostali zainteresirani za medije mogu savladati na Školi medijske kulture „dr. Ante Peterlić“. Hrvatski filmski savez je pokrenuo Školu 1999. i time ostvario uključivanje filma u školski kurikulum. Tako svake godine polaznici Škole stječu znanja i iskustvo kroz praktični rad i predavanja sjajnih filmskih znalaca.

Škola medijske kulture „dr. Ante Peterlić“ obrazovni je program Hrvatskog filmskog saveza i u početku je bila predviđena za edukaciju učitelja, profesora i voditelja kinosekcija i fotosekcija, a danas je uz obrazovne djelatnike pohađaju i svi ostali zainteresirani za stjecanje znanja filmske i medijske pismenosti.

Predavanja i radionice koje Škola nudi su prvi seminarski stupanj, drugi seminarski stupanj, te desetak radionica. 2022. godine polaznici su uz prvi i drugi seminarski stupanj, mogli pohađati radionicu za: dokumentarni film, igrani film, animirani film, kameru i snimanje, montažu, fotografiju, radiofonske eksperimente, eksperimentalni film, glazbeni videospot, kao i radionice televizijske reportaže i radionicu oblikovanja zvuka. Predavači, voditelji i stručni suradnici su stručnjaci u svojim područjima. Jedan od uspjeha Škole vidi se u činjenici da već

nekoliko godina zaredom predavanja drže odgojiteljice, učiteljice i profesorice koje su dugogodišnje polaznice Škole medijske kulture „dr. Ante Peterlić“. Novost Škole 2022. godine je program naziva „Dodatna nastava“ koji je bio dostupan za sve polaznike, a obuhvaćao je izlaganjima primjera dobre prakse i predavanja o obrazovnim platformama.

Prvi stupanj, koji se još naziva i osnovni obuhvaća predavanja o elementarnim znanjima i primjerima dobre prakse. Ta znanja uključuju prepoznavanje i razumijevanje filmskih vrsta, rodova i žanrova, te strukturu filmskog djela. Polaznici uče i o povijesti filma općenito, o povijesti hrvatskog filma te o Zagrebačkoj školi crtanog filma. Predavanja su osmišljena tako da pruže filmska znanja koja je moguće koristiti u nastavi Hrvatskog jezika, ali i da dugogodišnji polaznici predstave svoj rad kao poticaj da se novi polaznici sami okušaju u izvođenju praktične nastave medijskog obrazovanja.

Drugi stupanj kojem je drugi naziv cjeloživotno obrazovanje specifičan je po tome što su teme predavanja svake godine nove. Tako se polaznici zainteresirani za teorijska znanja, analize i praktične primjere mogu svake godine prijavljivati na drugi stupanj i proširiti već stečena znanja.

Radionica za dokumentarni film pruža znanja o dokumentarnom filmu i osnovnoj terminologiji i praktičnu primjenu znanja jer su polaznici aktivni sudionici cijelog procesa nastanka filma. Nakon što na radionici dogovore temu i sugovornike, izlaze na teren snimati uz stručno vodstvo redatelja i snimatelja, a zatim film montiraju uz stručnu pomoć montažera.

Na radionici igranog filma stječe se razumijevanje razlika igranog filma od ostalih filmskih rodova. Uz stjecanje teorijskog znanja koje uključuje učenje osnovne terminologije igranog filma potrebne za stvaranje filma, polaznici će uz pomoć voditelja koji je po zanimanju redatelj, te stručnog suradnika, koji je snimatelj, snimiti film.

Kako bi usvojili teoriju animacije, polaznici radionice animiranog filma smišljaju ideju za vlastiti film, za koji pišu sinopsis, scenarij i knjigu snimanja. Zatim kombiniranom tehnikom crtanog filma i stop animacije stvaraju film koji potom montiraju, sve pod stručnim vodstvom.

Na radionici kamere i snimanja prvo se usvajaju teorijska znanja koja su potrebna za rukovanje kamerom. Polaznici istražuju i vježbaju korištenje manualnih funkcija kamere snimanjem određenih tema uz stručno vodstvo voditelja i stručnih suradnika.

Na radionici montaže usvajaju se teorijska znanja o područjima montaže, nakon čega slijedi primjena znanja i montiranje isječka filma na zadanu temu.

Radionica za fotografiju priprema polaznike za uporabu fotoaparata stjecanjem znanja o sastavnim dijelovima fotoaparata, digitalnog fotoaparata i objektivima, o elektronskoj bljeskalici. Obradama tema vježba se vještina snimanja. Kako bi na završnoj izložbi mogli

predstaviti vlastiti autorski rad, polaznici uče i autorskim stilovima te autorskim pristupima temi.

Susret s audio formama, stilskim izražajnim sredstvima i žanrovima auditivnih medija odvija se na radionici za radiofonske eksperimente. Različite autorske rukopise polaznici upoznaju slušanjem raznih radiofonskih produkcija. Tako stječu dojam složenosti zvučne slike, a praktični dio radionice obuhvaća mikrofonsko snimanje i montažu.

Prije stvaranja eksperimentalnog film na radionici za eksperimentalni film, polaznici uče o povijesti, vrstama i specifičnostima eksperimentalnog filma.

Kao i program Dodatna nastava, i radionica za glazbeni videospot je novost Škole medijske kulture „dr. Ante Peterlić“ 2022. godine. Polaznici se prvo upoznaju s produkcijom glazbenog videospota, nakon čega analiziraju razne forme i stilove režiranja, snimanja i montaže. Tako su spremni za produkciju, režiranje, snimanje i montažu radioničkog glazbenog videospota koji će nastati korištenjem različite opreme uz pomoć redatelja i producenta.

Televizijsku reportažu potrebno je prvo postaviti u odnos s dokumentarnim filmom i navesti sve elemente po kojima se razlikuju. Uz razlikovanje televizijske reportaže s ostalim žanrovima i rodovima te upoznavanju osnovnih obilježja reportaže, to je teorijski dio koji polaznici uče na radionici televizijske reportaže. Također, uče kako ideju postaviti u odnos sa tekstom, zvukom i slikom te kako zapravo televizijska reportaža nastaje. Praktičan rad uključuje odabir teme, pripremu za snimanje te sudjelovanje u snimanju i montaži.

Koliko zvuk doprinosi dojmu filma i kakve mogućnosti nudi polaznici mogu naučiti na radionici oblikovanja zvuka na filmu. Još teorijskog usvajanja na radionici uključuje i učenje da se u filmskim rodovima zvuk razlikuje kao samostalni medij i kao izražajno sredstvo. Stečena znanja polaznici će objediniti radom na kratkom igranom filmu za koji će snimati, montirati i miksati zvuk.

Kako bi na svakoj radionici polaznici stečeno teorijsko znanje uspjeli primijeniti, vježbati i zatim stvoriti zajedničko, radioničko djelo, program Škole traje deset dana. A 2022. godina za Školu je specifična, osim po novom programu i novoj radionici, i po za dva dana kraćem trajanju programa Škole.

Mnogi primjeri dobre prakse svjedoče koliko Škola medijske kulture „dr. Ante Peterlić“ doprinosi medijskom opismenjavanju u obrazovanju. Tako valja izdvojiti riječi dugogodišnje polaznice Melite Horvatek Forjan, profesorice:

Škola medijske kulture „dr. Ante Peterlić“, koju svake godine organizira Hrvatski filmski savez, pružit će svakom polazniku i budućem voditelju filmske družine široku naobrazbu o filmskom

stvaralaštvu, od osnovne do naprednih spoznaja na teorijskoj i na praktičnoj razini. (Horvatek Forjan, 2019)

Stečeno znanje i vještine profesorica prenosi na učenike u filmskoj družini ZaigraniAktivniGromoglasni (ZAG) koja je izašla iz okvira školske aktivnosti i postala udruga koja educira djecu, roditelje i učitelje. Voditeljica udruge je i profesorica Nataša Jakob, također dugogodišnja polaznica Škole. Učitelji i nastavnici znanja i vještine medijske i filmske pismenosti stečene na Školi primjenjuju u nastavi, ali i izvanškolskim i izvannastavnim aktivnostima. Filmska udruga ZaigraniAktivniGromoglasni samo je jedna od mnogih takvih udruge nastalih jer polaznici Škole medijske kulture „dr. Ante Peterlić“ uvidjeli potrebu za filmskim opismenjavanjem, ali su i stekli znanja i praksu koja ih je učinila sigurnima u svoje filmske sposobnosti.

Marina Zlatarić profesorica je Hrvatskog jezika u osnovnoj školi i već dugo je polaznica Škole medijske kulture „dr. Ante Peterlić“, a opisuje je ovako: „Medijska škola vam je kao herpes. Dođete jednom, zarazite se tim filmskim virusom i više vam nema pomoći. Vraćate se svake godine u isto vrijeme i s istim žarom. Ja taj virus nosim već 20 godina.“ (Zlatarić, 2019: 21). Objašnjava kako je nakon prvog pohađanja Škole nestrpljivo dočekala početak školske godine kako bi ono što je naučila mogla prenositi na djecu „odmah na osnivanje filmske grupe.“ (ibid.). Potvrda o njenom velikom iskustvu i znanju koje je stekla na Školi medijske kulture „dr. Ante Peterlić“ su i brojne nagrade koje su osvojili filmovi školskih filmskih grupa kojih je ona voditelj. Spominje i kako je u nastavi Hrvatskog jezika film postao dijelom svih područja, od lektire i književnosti do jezika.

Doprinos Škole prepoznat je od Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske. Vrijednost Škole prepoznalo je i Vijeće Europe koje ju u svom izvješću svrstava u pet najznačajnijih hrvatskih projekata medijskog opismenjavanja, i prepoznaje kao jednu je od stotinu pedeset najznačajnijih u Europskoj Uniji (Medijska pismenost, 2021).

3.3. Filmske radionice za djecu i mladež

Kermek-Sredanović (1994) napisala je da “filmsko gledateljsko iskustvo djeca tek sporadično stječu u školi, štoviše, to je umjetnost, ali i industrija i zabava, čija ostvarenja djeca najmanje upoznaju u školi, a uz strip i televizijski program, film je najprisutniji u njihovu slobodnom vremenu“. Tri desetljeća kasnije i dalje možemo reći da se filmsko iskustvo u školama stječe sporadično. No, u izvaninstitucionalnom obrazovanju napredak postoji.

Hrvatski filmski savez prepoznao je potrebu da djeci pruži teorijska i praktična znanja o filmu. Pokrenut je obrazovni program Filmskih radionica za djecu i mladež koji se odvija jednom godišnje, a kojemu je cilj educirati djecu o filmskoj umjetnosti kroz radionice i analizom filmova. Projekt je namijenjen za djecu od dvanaeste do osamnaeste godine. Radionica za dokumentarni i radionica za igrani film predviđene su za učenike od dvanaeste do četrnaeste godine, a radionica za animirani film i radionica za eksperimentalni film za učenike od petnaeste do osamnaeste godine. Radionice se odvijaju osam dana svake godine sredinom srpnja (2022. godine program radionica skraćen je na šest dana).

Iako su polaznici većinom članovi filmskih družina, prvi sati radionica predviđeni su za teorijski dio koji uključuje spoznavanje osnovnih znanja o filmu, ali i gledanje te analizu kratkih filmova. Ponekad su to i filmovi snimljeni na prijašnjim Filmskim radionicama za djecu i mladež koji su najbolji primjer da je moguće da djeca između dvanaeste i osamnaeste godine u osam dana snime kratki film. „Ta metoda gledanja filma i njegove detaljne dramaturške analize jako je bitna, jer djeca na taj način dobiju osjećaj o tome kako se razvija filmska priča, ali i kako u domeni scenarija ostati fokusiran na bitno.“ (Jelinović, 2019: 37).

Djeca sudjeluju u cijelom procesu nastanka filma: pišu scenarij, glume, crtaju, snimaju, snimaju zvuk, a imaju i priliku okušati se u montiranju – sve uz pomoć i savjete stručnih voditelja. Voditelj jedne od radionica na Filmskim radionicama za djecu i mladež, Igor Jelinović (2019) navodi korake u radu radionice s djecom: „Tek nakon što su naučili dramaturški analizirati filmove i prošetali mjestom, polaznici su spremni za kreiranje vlastitih priča.“. Slijedi izlaganje i razgovor o idejama polaznika radionice za koje svatko izrađuje vlastiti scenoslijed. Svaki polaznik razrađuje i raspisuje svoj scenoslijed, a zatim slijedi izlaganje uz komentare. Nakon glasanja i odabira scenarija, na red dolazi učenje o osnovama filmske režije i ponovno gledanje filmova uz režijsku analizu jer tako „djeca polako usvajaju stilske postupke u svakom filmu te počinju razmišljati koje bi stilske figure bile najprimjerenije pobjedničkom scenariju“ (ibid.). Polaznici radionice zatim zajedno sastavljaju knjigu snimanja primjenjujući naučena pravila režije. Nakon što je knjiga snimanja spremna, slijede vježbe snimanja odnosno rad s kamerom, objektivima i opremom za snimanje tona, „kako bi na praktičnim primjerima što bolje izučili tehniku kojom će snimati film“ (ibid). Kada savladaju tehniku, polaznici dogovaraju tko će biti zadužen za što tijekom snimanje filma. Jelinović (2019) navodi „običaj je da se autoru teksta ponudi i režija filma koji se snima, što u većini slučajeva i bude tako, ali ponekad autor ideje radije glumi, upravlja kamerom, snima ton, udara klapu, obavlja scenografske zadatke ili nešto drugo“. Pisanje scenarija ne uključuje pisanje

dijaloga jer radionice traju kratko i djeca ne bi stigla naučiti tekst napamet, pa improviziraju čime dobivaju više slobode i veću preciznost (ibid.). Kako bi montaža bila jednostavnija, kadrovi koji se snimaju su duži, a tako i improvizacija tekstova bude uspješnija. Valja imati na umu da je snimanje timski rad i da uspješan proces rada ovisi o tome kakvi su polaznici, koliko dugo se mogu koncentrirati, kakve su vremenske prilike i jesu li spremni prilagoditi se raznim novonastalim situacijama (ibid.). Snimljeni materijali pregledavaju se na kraju svakog dana kako bi se ustanovilo ima li potrebe za ponovnim snimanjem kadrova. Glavna tema zadnjeg dana radionica je montaža. Prvo je potrebno usvojiti neka osnovna teorijska znanja, koja zatim polaznici primjenjuju na materijale od kojih će montirati vlastiti radionički film. Nakon montaže preostaju samo projekcije svih radioničkih filmova.

Tijekom cijelog procesa polaznici uče surađivati i prihvaćati mišljenja koja su možda drugačija od njihovog. Radionice su organizirane tako da djeca sama stvaraju i odlučuju o filmu jer najbolje uče kao aktivni stvaratelji, a ne kao pasivni promatrači. Stvaranjem, odnosno praktičnim radom najbolje se usvajaju nova znanja.

3.4. Revija hrvatskog filmskog stvaralaštva djece

Osim obrazovnog programa, Hrvatski filmski savez organizira i revijski program za osnovnoškolce naziva Revija hrvatskog filmskog stvaralaštva djece. Na službenoj internetskoj stranici Revije navedeno je da je to „Jedina manifestacija u Hrvatskoj posvećena isključivo filmskom stvaralaštvu osnovnoškolaca“. Kao takva, održava se jednom godišnje, ali svake godine u drugom gradu. Tako različite filmske družine, klubovi ili osnovne škole imaju priliku sudjelovati u ovom obrazovnom programu. U četiri dana, koliko Revija traje, prikazuju se filmovi osnovnoškolaca iz cijele Hrvatske.

Filmove prijavljene na Reviju hrvatskog filmskog stvaralaštva djece prvo analizira i probire selekcijska komisija koja se sastoji od filmskih stručnjaka. Oni razmatraju korištenje filmskih izražajnih sredstava, autentičnost i autorske ideje, a uzimaju u obzir tehničke mogućnosti filmskih družina. Tako odabrani filmovi prikazuju se na Reviji gdje ih dalje analiziraju filmski stručnjaci okupljeni u stručni ocjenjivački sud i djeca okupljena u ocjenjivački sud. Prilika je to za članove ocjenjivačkog suda djece koja su članovi školskih filmskih družina da primjene znanja i da steknu nova znanja o filmu, ali i da prilikom analize i konstruktivnog kritiziranja razmotre i tuđa mišljenja te da zajedno dođu do zaključaka i odluka koji film će nagraditi, a koji ne.

Doprinos filmskoj pismenosti koju Revija dječjeg filmskog stvaralaštva nudi ostvaren je i kroz internetsku stranicu na kojoj se nalaze filmovi s Revije dječjeg filmskog stvaralaštva i dostupan je u Hrvatskoj, Italiji, Poljskoj i Španjolskoj (Lesički, 2019: 40). Navedene zemlje okupile su se pod okriljem Erasmus+ projekta *Small step for film, a big one for European Citizenship (Mali korak za film, veliki za europsko građanstvo)* na poticaj Osnovne škole Sveti Petar Orehovec. Cilj je omogućiti širim masama vidljivost nagrađenih filmova koje su djeca izradila.

3.5. Filmska revija mladeži i Four River Film Festival

U organizaciji Hrvatskog filmskog saveza svake godine odvija se još jedan revijski program, i to onaj namijenjen srednjoškolcima i njihovim filmskom stvaralaštvu. Revija se svake godine održavala u drugom gradu, sve do 2007. godine od kada se kontinuirano održava u Karlovcu. Od te godine Kinoklub Karlovac je ravnopravan organizator Filmske revije mladeži uz Savez. Na Filmskoj reviji natječu se filmovi srednjoškolaca, odnosno mladih od četrnaeste do dvadesete godine iz Hrvatske. 2008. godine Revija dobiva svoju međunarodnu inačicu Four River Film Festival na koji svoje filmove prijavljuju srednjoškolci s područja regije. O dodjeli nagrada za najbolje filmove odlučuju ocjenjivački žiri odnosno veliki žiri i žiri mladih. Žiri mladih okuplja mlade zaljubljenike u film s područja regije. Dodjeljuje se sedam nagrada: „za najbolji scenarij, režiju, snimanje, montažu, mušku i žensku glumu te nagradu Žuta zastava“ (Filmska revija mladeži & Four River Film Festival, 2021). Organizacijom Revije i Festivala Hrvatski filmski savez potiče filmsko stvaralaštvo srednjoškolaca u Hrvatskoj i u regiji.

3.6. Filmska naSTAVa

Razlikujemo Filmsku naSTAVu @ kino Tuškanac i Filmska naSTAVa @ online. Filmska naSTAVa @ kino Tuškanac je program namijenjen filmskom obrazovanju učenika srednjih škola i poseban je jer je jedini takav filmski program u Republici Hrvatskoj, a uz to je i besplatan. Održava se u kinu Tuškanac, u dva ciklusa, tijekom zimskih učeničkih praznika, i tijekom proljetnih učeničkih praznika. Prvi put program je organiziran 2012./2013. školske godine. Od tada, svake školske godine polaznici uče o filmu gledajući na kinoplatnu pet različitih, umjetnički bitnih filmova koji su njihovim generacijama možda i nepoznati. Kako bi razumjeli filmski jezik i stekli temeljnu filmsku pismenost, polaznici analiziraju i interpretiraju

film nakon projekcije. Ovom programu je cilj odgajati filmski pismenu mladež i ostaviti pozitivan trag filma u obrazovanju Republike Hrvatske.

Filmska naSTAVa @ online je interaktivni program namijenjen učenicima osnovnih i srednjih škola. To je platforma koja nudi neprofesijske kratkometražne filmove hrvatske i nacionalne kinematografije, točnije, filmove nagrađene na Reviji hrvatskog filmskog stvaralaštva djece te na Filmskoj reviji mladeži i Four River Film Festivalu. Uz svaki film dolazi sinopsis uz informaciju koliko film traje, kada je nastao, tko je autor, koje nagrade je osvojio. Za svaki film postoji i metodička priprema namijenjena učiteljima i profesorima koja sadrži sve potrebne informacije za implementaciju i održavanje nastave u kojoj bi nastavni sadržaj bio jedan, ili više filmova s platforme. S pripreme je moguće iščitati prijedlog odgojno-obrazovnih ishoda, dobnu skupinu, odnosno razred u kojem je prikazivanje određenog filma prikladno, kao i razradu odgojno-obrazovnih ishoda, prijedlog očekivanja međupredmetnih tema, ključne pojmove, aktivnosti učenika, motivaciju, najavu filma, upute za gledanje, pitanja za iznošenje dojmova učenika o pogledanom te analizu i interpretaciju filma koja sadrži pitanja i odgovore. Također, ponuđena je i prezentacija za ponavljanje pojmova, i kviz za ponavljanje i provjeru naučenog. Platforma je zbog navedenih gotovih materijala koje sadrži za svaki od filmova, od velike koristi za sve učitelje i profesore koji žele uvesti filmsku nastavu u obrazovanje učenika.

4. ZAKLJUČAK

Korištenje digitalnih uređaja koje danas posjeduju ljudi različite dobi zahtijeva poznavanje medijske pismenosti. Djeca i mladi medije koriste u školi, ali i u slobodno vrijeme u svrhu razonode – gledanja i stvaranja medijskih sadržaja te za komunikaciju. Mediji tako utječu na socijalizaciju, na sposobnost razumijevanja drugih. Također, njihova važnost je i u razvijanju kreativnosti, mašte i poticanju produktivnosti. Novi i digitalni mediji bude znatiželju i želju za otkrivanjem.

Ovaj diplomski rad bavi se medijskom i filmskom pismošću. Važno je istaknuti da su to pismenosti koje se razlikuju. Medijska pismenost obuhvaća analitičko promišljanje, vrednovanje i stvaranje medijskih poruka. Pritom, filmska pismenost nije obuhvaćena medijskom pismošću već su to zasebne pismenosti koje tako valja i promatrati. Iako možemo čuti da filmski stručnjaci koriste izraz 'medij' kada govore o filmu, oni pritom misle na oblik filmskog zapisa. Filmska pismenost uči kako razumjeti i interpretirati film, te sva ostala specifična obilježja filma i filmskog jezika.

Šezdesetih godina prošlog stoljeća postajala je svijest o važnosti medija. Tada je filmska umjetnost dobila svoje mjesto u nastavi u osnovnim školama, kao i u gimnazijama. Možemo reći da je to pozitivno razdoblje za medijsku i filmsku pismenost jer je tih godina, filmska pismenost dobila svoje mjesto na učiteljskim fakultetima. No ono što je nepovoljno je činjenica da se danas situacija nije puno promijenila. Medijska pismenost u osnovnoškolskom obrazovanju dio je predmetnog kurikulumu Hrvatskog jezika tek kao područje kulture i medija, te je dio nastave izbornog predmeta Informatike kojoj su kao neki od ishoda istaknuti razlikovanje i izrada digitalnih sadržaja.

Problem je i neopravdana zanemarenost filma u obrazovanju, koji je u nastavi prepoznat kao korisno nastavno sredstvo, ali ne i kao nastavni sadržaj. Iako film kao umjetničko djelo doprinosi edukaciji budućih generacija po pitanju kulture i pružanja iskustva, on može imati veliku važnost u medijskom opismenjavanju i kao nastavni sadržaj. Proučavanjem filma kao umjetničkog djela razvija se analitičko i kritičko mišljenje koje ima veliku važnost u digitalnom dobu prepunom informacija.

Iako prema Nacionalnom istraživanju o sigurnosti djece na internetu: HR Kids Online (2020) roditelji ne prepoznaju potrebu za medijskim opismenjavanjem od vrtićke dobi nego tek u osnovnoškolskom obrazovanju, stručnjaci ističu važnost njene implementacije već od najranije dobi.

Odgajanje medijski obrazovane publike počinje obrazovanjem edukatora – odgojitelja, učitelja i profesora. Ono je obuhvaćeno redom predavanja pedagoških fakulteta, no broj sati koje medijski kolegiji obuhvaćaju predavanjima i vježbama, nije ni približno velik kao onaj ostalih umjetničkih predmeta (primjerice glazbenog i likovnog). Veći broj sati nudi i više šanse za praktičan rad, a upravo praktičan rad pomaže u svladavanju tehnologije i digitalnih aplikacija, te obrazuje edukatore koji će samopouzdanom praktičnim radom prenositi ta znanja na djecu.

Hrvatski filmski savez osnovan je početkom prošlog stoljeća kao odgovor na rastuću popularnost kino-amaterstva i potrebu za edukacijom zainteresiranih za amaterski film, filmske tehnike i teme o umjetnosti. Razlog osnivanja, kao i njegova misija sve do danas je edukacija o medijima i njihova popularizacija. Savez je organizator Škole medijske kulture „dr. Ante Peterlić“ koja nudi teorijska i praktična znanja svim zaljubljenicima u film i medije, učiteljima, profesorima, odgojiteljima, voditeljima kino-klubova, studentima i amaterima. Pozitivni rezultati su vidljivi u mnogim primjerima dobre prakse. Također, vidljivi su i na Reviji hrvatskog filmskog stvaralaštva djece koju također organizira Hrvatski filmski savez. Manifestacija je to na koju svoje radove prijavljuju osnovnoškolci. Njihovi radovi nastaju u školama ili u dječjim filmskim klubovima. Oni nagrađeni, dobivaju priliku za sudjelovanje na edukacijskom programu Filmskih radionica za djecu i mladež koju također organizira Savez. Srednjoškolci mogu svoje filmske uratke prijaviti na Filmsku reviju mladeži i Four River Film Festival.

Organizacijom revija filmskog stvaralaštva i edukativnih radionica i programa, Hrvatski filmski savez doprinosi popularizaciji filmskog stvaralaštva, filmske, a povratno i medijske pismenosti. No, odgojitelji, učitelji i profesori imaju odgovornost približiti učenicima medijsku pismenost i omogućiti da se izražavaju medijskim stvaralaštvom.

LITERATURA

1. Burić, J. (2008), Medijsko izvješćivanje o suicidu maloljetnika. *MediAnali*, 2 (4), 209-214.
2. Ciboci, L., Ćosić Pregrad, I., Kanižaj, I., Potočnik, D., Vinković, D. (2020), *Nacionalno istraživanje o sigurnosti djece na internetu: HR Kids Online*, Zagreb.
3. Đorđić, A. (2021), *Film u školi: uspostavljanje modela filmske edukacije u srednjoj školi*. Zagreb, Hrvatski filmski savez.
4. Genner, S., Süss, D. (2017), *Socialization as media effect*, Zurich.
5. Horvatek Forjan, M. (2019), *Medijsko opismenjavanje filmom*. Zapis (84): 26-28, Zagreb: Hrvatski filmski savez.
6. Hrvatski filmski savez (2021), 59. *Revija hrvatskog filmskog stvaralaštva djece (Varaždin 30.9.-3.10.2021.)*. Hrvatski filmski savez, Zagreb.
7. Ilišin, V., Marinović Bobinac, A., Radin, F. (2001), *Djeca i mediji: uloga medija u svakodnevnom životu djece*. Zagreb, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
8. Jakob, N. (2019), *Medijska pismenost u nastavi*. Zapis (84): 29-31, Zagreb: Hrvatski filmski savez.
9. Jelinović, I. (2019), *Radionice igranog filma za djecu – Kraljevica i Ščitarjevo*. Zapis (84): 36-39, Zagreb: Hrvatski filmski savez.
10. Kermek - Sredanović, Mira (1994), *Djeca - film, priča i pjesma (Osobitosti dječje recepcije)*. Zagreb, Školske novine
11. Lesički, S. (2019), *Arhiv filmova s Revija hrvatskog filmskog stvaralaštva djece*. Zapis (84): 40-41, Zagreb: Hrvatski filmski savez.
12. Mikić, K. (2001), *Film u nastavi medijske kulture*. Zagreb, Educa.
13. Narodne novine (2019), *Odluka o donošenju kurikulumu za međupredmetnu temu Uporaba informacijske i komunikacijske tehnologije za osnovne i srednje škole u Republici Hrvatskoj*. Zagreb: Narodne novine.
14. Prugovečki, A. (2020), *Izvaninstitucionalni odgoj i obrazovanje – programi filmske pismenosti*, Diplomski rad, Akademija dramske umjetnosti, Sveučilište u Zagrebu
15. Schurgin O'Keeffe, G., Clarke-Pearson, K. and Council of Communication and Media (2011), *Clinical Report - The Impact of Social Media on Children, Adolescents and Families*, American Academy of Pediatrics.

16. Škrabalo, I. (2008), *Hrvatska filmska povijest UKRATKO (1896-2006)*. Zagreb: V.B.Z.
17. Težak, S. (2002), *Metodika nastave filma*. Zagreb: Školska knjiga.
18. Zlatarić, M. (2019), Zarazni crveni gumbić. *Zapis* (84) 21-22, Zagreb: Hrvatski filmski savez.
19. Zore, L. (2012), *Europske inicijative u svrhu povećanja medijske i filmske pismenosti*. *Hrvatski filmski ljetopis* (72): 115-119, Zagreb: Hrvatski filmski savez
20. Žderić, J. (2009.), *Medijska kultura djece i mladih: mogućnosti i zamke*. Zagreb: Sretna knjiga.

Izvori s mrežnih stranica:

1. Dunatov, D. (2016), *Za filmsku kulturu u školskom kurikulumu!*. Dostupno na: <https://www.ziher.hr/li-nam-filmska-kultura-skolskom-programu/> (pristupljeno 05.09.2022.)
2. Filmska revija mladeži & Four River Film Festival / O nama / *O Reviji i festivalu*. Dostupno na: <https://frff.com.hr/about-the-festival/> (pristupljeno 7.9.2022.)
3. Filmska nastava / Filmovi / Osnovna škola / Pjevajuće vešmašine; Kopači zlata; U gori raste zelen bor. Dostupno na: <https://filmskanastava.hfs.hr/wp-content/uploads/2022/03/METODI%C4%8CKA-PRIPREMA-%E2%80%93-Pjevaju%C4%87e-ve%C5%A1ma%C5%A1ine-Kopa%C4%8Di-zlata-U-gori-raste-zelen-bor.pdf> (pristupljeno 7.9.2022.)
4. Filmska revija mladeži & Four River Film Festival / Žiri i nagrade / *Žiri mladih*. Dostupno na: <https://frff.com.hr/youth-jury/> (pristupljeno 7.9.2022.)
5. Hrvatski filmski savez / *O nama*. Dostupno na: <http://www.hfs.hr/onama.aspx> (pristupljeno 1.9.2022.)
6. medij. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=39755> (pristupljeno 1. 9.2022.)
7. Medijska pismenost / *Pojmovnik*. Dostupno na: <https://www.medijskapismenost.hr/pojmovnik/> (pristupljeno 1.9.2022.)
8. Medijska pismenost (2022), *Počela je 24. Škola medijske kulture „dr. Ante Peterlić“*. Dostupno na: <https://www.medijskapismenost.hr/pocela-je-24-skola-medijske-kulture-dr-ante-peterlic/> (pristupljeno 5.9.2022.)
9. *Nacionalni okvirni kurikulum za predškolski odgoj i obrazovanje te opće obvezno i srednjoškolsko obrazovanje*. Dostupno na: http://mzos.hr/datoteke/Nacionalni_okvirni_kurikulum.pdf (pristupljeno 05.09.2022.) (pristupljeno 05.09.2022.)
10. Odluka o donošenju kurikuluma za nastavni predmet Informatike za osnovne škole i gimnazije u Republici Hrvatskoj. Dostupno na: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2018_03_22_436.html (pristupljeno 7.9.2022.)
11. pismenost. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48456> (pristupljeno 1. 9. 2022.)

12. Revija hrvatskog filmskog stvaralaštva djece / O nama / *Povijest Revije*. Dostupno na:
<https://revijadjece.hfs.hr/o-reviji/> (pristupljeno)
13. Škola medijske kulture / Programi / *Seminarski programi*. Dostupno na:
<https://smk.hfs.hr/programi-skole#seminarskiprogrami> (pristupljeno 7.9.2022.)
14. Škola medijske kulture / Programi / *Radionički programi*. Dostupno na:
<https://smk.hfs.hr/programi-skole#radionickiprogrami> (pristupljeno 7.9.2022.)
15. UNICEF Hrvatska (2020) *Cyberbullying: Kako ga spriječiti*. Dostupno na:
<https://www.unicef.org/croatia/price/cyberbullying-kako-ga-sprije%C4%8Diti>
(pristupljeno 1.9.2022.)

IZJAVA O IZVORNOSTI

Izjavljujem da je moj diplomski rad izvorni rezultat mojeg rada te da se u izradi istoga nisam koristila drugim izvorima osim oni koji su u njemu navedeni.

(vlastoručni potpis studenta)